

ISTEN NÉLKÜL – VITA MAREK SIEMEKKEL

VAJDA MIHÁLY

Marek Siemeket Dubrovnikban ismertem meg. Legközelebb azután – jóval később – Jenában találkoztunk, már a fordulat után, egy komikus konferencián. A konferencia témájára nem emlékszem; az viszont világos volt a számomra, hogy a szervezők, akik már az NDK idején is professzorok voltak, külföldi kollégák meghívásával kívánták legitimálni magukat. Kelet-európai professzorokat hívtak meg, akik a szocialista időkben ilyen vagy olyan módon a rezsim kritikusai voltak, valahai marxisták, akik aztán fokozatosan a marxizmus kritikusaivá váltak.

Marekkel nem sokat beszélünk a korábbi időkről, nem akartunk mást, mint megérteni magunk körül a világot, mindketten a magunk módján. Marek számára Hegel lett a kiindulópont, jómagam akkortájt Heideggerrel kísérleteztem, akit valamiféle posztmodern látásmód lehetséges kiindulópontjaként akartam értelmezni. Marek Hegel segítségével ki akart alakítani egy egységes új világmagyarázatot, magam viszont tagadtam bármiféle egységes világmagyarázat lehetőségét; a világ az én szememben darabokra törtött, s ezért mindent elutasítottam, ahol valamilyen abszolút tudás igénye akárcsak mint horizont mutatkozott. Hegelt nem tudtam elfogadni.

Emlékszem egy weimári kirándulásra, melynek során a konferencia résztvevői egy sétát tettünk valami kertben vagy parkban; a séta során Marekkel egy meglehetősen vad vitába keveredtünk; egyszer csak megálltunk, hogy minden erőnkkel a témára koncentráljunk; a többiek is megálltak, s félkört képeztek kettőnk körül, s halálra röhögtek magukat: úgy tűnt, ilyet még soha nem láttak: két úgynevezett filozófus, akik olyan vadul egymásnak estek Hegel miatt, mintha a Hegel melletti vagy elleni állásfoglalás számukra életkérdés lenne.

Marekkel később gyakran találkoztunk, minden esetben alapevő filozófiai kérdésekről vitakoztunk – soha semmiben egyet nem értettünk; ennek ellenére nagyon kedveltük egymást: nagyra értékeltük a másik elkötelezettségét. Hegel vagy Heidegger, később aztán Nietzsche; fontos csak az volt, hogy a filozófiai kérdéseket illető állásfoglalást a másik is életfontosságúnak tartja, s unatkozik, ha valaki a filozófiát objektív tudományként műveli.

Igen, filozófia mint életkérdés. Nemrégiben részt vettem Egerben egy konferencián, melynek témája a trauma és a válság volt¹. Én már megtartottam a

¹ *Trauma és válság*. Nemzetközi konferencia. Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2015. október. 20-22.

magam előadását, hallgattam a fiatalabb kollégák előadásait, az egyik a fiatal Lukácsról beszélt², a másik Husserlről és Heideggerről³, a harmadik Carl Schmitttről⁴. Pozitív jövőképek, a modernitás válságának meghaladása – ezek a szavak zsongtak a fülemben; a múlt század elején ezek a filozófusok az emberiség akkori válságát szerették volna meghaladni, úrrá akartak lenni az ember egzisztenciális bizonytalanságán. Lukács akkor még nem, legalábbis nem azokban az írásaiban, melyekről a kolléga beszélt. Furcsa, állapítottam meg, mindig azt hittem, s elég sokat is írtam erről, hogy Lukács mindig is a tökéletes bűnösség korszakát akarta meghaladni, kezdetben elméletileg, később, már mint kommunista a gyakorlatban. ... Azt kérdeztem magamban, hogy a filozófus melyik korszakáról beszélt a kolléga, s világossá vált a számomra: a fiatal Lukács történetfilozófiáját az első világháborút megelőzően soha nem vettem szemügyre; hogyan is akarhattam volna? Az idő tájt még nem gondolt történetfilozófiára. Kizárólag a személyes megváltás útja foglalkoztatta. Egyfajta történetfilozófiai beállítottság csak *A regény elméletében* jelent meg, ez azonban már 1916-ban volt, amikor már az első világháború tobzódott ... Hogy a történetfilozófia mint olyan a háború éveiben vált a filozófia centrális problémájává, ez még világosabbá vált, amikor a következő kolléga elkezdett Husserlről és Heideggerről beszélni.

Igen, a második kolléga hangsúlyozta ugyanis, hogy Husserlnél, és tőle függetlenül Heideggernél is a történetfilozófia ugyanabban a történelmi korszakban érdeklődésük centrumába került. ... Persze, mi sem természetesebb. Az első világháborúval egy új világkorszak kezdődött, erről már többször is írtam. És még ha ez a körülmény az előadásokban nem is került említésre, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy *a háború a valóban kreatív filozófusok beállítódását megváltoztatta. Az emberiség válságba jutott, mindketten, Husserl és Heidegger a korszak jellemző szimptomájának azt tartották, hogy veszendőbe ment az értelem. ... De vissza Lukácshoz. Néhány ismert mondata jutott az eszembe a tizes évek elejéről, amelyeket a kolléga is idézett. Lukács a halálról mindenféle transzcendens vonatkozás nélkül akart beszélni, számára a halál a tényleges véget jelentette, nem pedig az igazi lét kapuja volt. Igen. Ezt*

² Loboczký János: Művészetfilozófia versus élet-/válságfilozófia Lukács György esszéiben az 1910-es években. In. *Trauma és válság a századfordulón - Irodalom, művészet, filozófia*. Szerk. Kúspér Judit – Loboczký János, Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2015. 238-246.

³ Schwendtner Tibor: Válság és értelemalapítás - Husserl és Heidegger történelmifilozófiája a 30-as években. In. *Trauma és válság a századfordulón - Irodalom, művészet, filozófia*. Szerk. Kúspér Judit – Loboczký János, Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2015. 202-215.

⁴ Gedő Éva: Válság és diktatúra Carl Schmitt weimári korszakában. Elhangzott a *Trauma és válság* című nemzetközi konferencián. Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2015. október. 20-22.

láthatjuk így, sőt, így kell látnunk. Mintha Lukács akkoriban még, de óvatosabban kell magamat kifejeznem, az legalább is idézett esszében „A tragédia metafizikájá”-ban egészen másként látta volna az emberi egzisztenciát, mint később. Képe az emberi egzisztenciáról görögség-képével függött össze. (Az esszé kiindulópontja Paul Ernst *Brünhildé*-je, de Lukács, nem vitás, a klasszikus görög drámát is szeme előtt tartotta.) Mintha még a klasszikus görögségnek burghardti és nietzschei képét osztotta volna, nem pedig, mint később, *A regény elméleté*-ben, a winkelmani és goethei görögség-képet; jól ismert az utóbbi művében a görög világ szépségének leírása. Tudjuk, „A tragédia metafizikájában” a görög világ még másképpen néz ki. Még sokkal komorabb: Isten még nem halott ugyan, de csak mint néző van jelen a világ színpadán.

Egy két nappal ezt a konferenciát megelőzően érdekes beszélgetést folytattam egy Ovidius Nárccisszuszt elemző írás szerzőjével⁵. Hirtelen felmerült emlékezetemben ez a beszélgetés. Az új interpretáció szerint Nárccisszus története nem egy fiatal emberről szól, akit az istenek megbüntetnek, mert csak önnönmagát hajlandó észrevenni, s így kizárólag csak magába lehet szerelmes, hanem az emberré válás paradigmája. Nárccisszus mint ember, mint bárki közülünk, magában hordja sorsát. Az új interpretációban Nárccisszus nem patológus eset. Öntudatos ember, aki elfogadja, hogy halandó lény. Persze az emberréválás a bibliai történetben is a halandóság felismeréséhez kapcsolódik. De milyen nagy a különbség! A görög nem vár a messiásra, nem hisz a megváltásban. A görög még bele mert tekinteni a lét szakadékába.

Az első világháború alapjában véve azzal váltott ki egzisztenciális válságot, hogy a modern világ színpadán a főszerepet a nietzschei utolsó ember vette át. Megöltük Istent, hirdette Friedrich Nietzsche néhány évvel korábban. S valóban. Élhet-e még Isten, ha a lövészárkokban emberek, akiknek fegyvereit a már nem létező Isten képviselői megáldották, egymást éveken át a semmiért gyilkolják? Elég, ha csupán ezt a tényt említjük, nem muszáj a múlt század rémtetteit felsorolnunk, hogy megértsük, a régi stílusú filozófia, amely valóban ontoteológia volt, elvesztette szavahihetőségét? Mintha ezt Nietzsche előre látta volna.

Megkísérem most annak a kollégának az alapgondolatait összefoglalni, aki Husserlről és Heideggerről beszélt:

Mindkét fenomenológus hangsúlyozza a válságtudatot, mely körünket jellemzi. Az alapvető szimptóma, mint már röviden említettük, az értelemvesztés. Husserl számára a válság az értelem és

⁵ Gábor Sámuel: A Narcissus-paradigma, avagy az önmegismerés veszélyei. Ovidius: Átváltozások III. 339-510, In. *Horváth Judit Szerk.: Tengeristennő az Olymposon: Mítoszok szóban és képben*. Budapest, Gondolat, 2015. 261-278.

az önazonosság válsága. Az önazonosságé, amely az egész európai történelmet, valamint az európai ember önmeghatározását és reményeinek horizontját érinti. Az európai tudományok és filozófia potenciálja, amely az értelmet és az önazonosságot meghatározta, összeomlott. A tudomány lényegéből fakadóan éppen azt a kérdésfeltevést zárja ki, amelyek boldogtalan korunkban a legégetőbbek az emberek számára, akik ki vannak szolgáltatva a végzetes változásoknak: mert ezek éppen egész emberi létezésünk értelemmel bíró vagy értelem nélküli jellegére vonatkoznak – mondja Husserl.

Heidegger a harmincas évek második felében a totális értelemvesztést diagnosztizálja. A jelent – Fichte nyomán? – „a beteljesült értelemnélküliség” korszakának nevezi. Korunk folyamatait az erőszak és a brutalitás jellemzik. Husserl hanyatlásról beszél, Heidegger létfeledésről, a metafizika csak a létezőt látja, a lét kizárattatott érdeklődésének köréből.

A heideggeri gondolat, hogy az istenek elhagyták világunkat, egy változata csupán a nietschei mondásnak: Isten halott; ahogyan „a bolond” mondja: megöltük őt. A konferencia egész szekciója, melyről beszélek, Nietzsche gondolata körül forgott, anélkül, hogy Nietzsche neve felmerült volna. Miért? – tettem én fel a végén a kérdést. Ami a Carl Schmitt-ről szóló előadásra is vonatkozott, melynek facitja: Az ember diktatúrára vágyik, vagy legalábbis elfogadja a diktatúrákat, mert azt reméli, hogy a diktatúrák felszámolják a totális egzisztenciális bizonytalanságot.

A totális egzisztenciális bizonytalanság több tényezővel függ össze. Ezek egyike a felvilágosodás „győzelme”. Emlékezzünk a vitákra, igen heves összecsapásokra a 18. században. Mindenek előtt a francia filozófiában, de a németben is. Egyesek úgy vélik, hogy az egyház hazug hatalmát nem tűrhetjük: a vallás csupán annak eszköze, hogy az embert megbabolázzák. Az erkölcsnek semmi köze a valláshoz. Tehát: *Écrasez l'infâme!* Mások óvatosabbak. Emlékeztetek Moses Mendelsohn „A kérdésről: mit jelent felvilágosítani” című írására, arra a szövegre, amely talán a legvilágosabban fejezi ki egy meggyőződéses aufklärista kétségeit. Megállapítja, hogy az emberiség felvilágosítása nélkülözhetetlen, mégis, egy bizonyos hasznos és az embert felemelő igazságot csak oly módon szabad elterjeszteni, hogy az ne rombolja le a vallásnak és az erkölcsiségnek az emberben benne rejlő alaptételeit. Az erényeket tisztelő aufkläristának óvatosan és elővigyázatosan kell eljárnia. Kétségtelen, hogy ezekben a mondatokban egy jó adag naivitás rejlik benne. Nietzsche sokkal józanabb volt. Olyan évezredek után, amikor megpróbálták az embert a legszörnyűbb büntetések fenyegetésével és az örök élet ígéretével erkölcsös magatartásra bírni, Isten megöletése szükségképpen ahhoz a meggyőződéshez

fog vezetni, hogy most már minden megengedett. Nemcsak nekem, a másíknak is. Nietzsche minden volt, csak nem nihilista. De pontosan tudta: a nihilizmus uralmát egészen biztos, hogy hosszú időre nem lehet elkerülni. Amikor azonban a nihilizmus meghaladásáról elmélkedett, csupán halvány reményeket tudott megfogalmazni.

De nem csak arról van szó, hogy az erkölcs alapelvei kezdik elveszteni érvényüket. Mindenek előtt arról van szó, hogy a pokoltól való félelem bizonyára nem volt olyan elviselhetetlen, mint a puszta Semmitől való félelem, a végleges és visszavonhatatlan megsemmisüléstől, Semmivé-válásomtól való félelem. A félelem a megsemmisüléstől egyszerűen felfoghatatlan. S ily módon a szorongás, a tárgyaltan félelem elkerülhetetlenül a modern ember sorsa.

Semmi sem segít. A legkevésbé természetesen a földi megváltás ígéretei. Semmiféle igazságosabb társadalom nem lehet képes arra, hogy felszámolja az ember egzisztenciális szorongását. Azzal pedig, hogy az ilyen ígérek mindig megneveznek egy bűnbakot, aki a társadalom állapotáért és az egyes ember tragikus sorsáért felelős, felszabadítják az ember legrosszabb, az egzisztenciális szorongásban gyökerező ösztöneit. Az ellenséget meg kell semmisíteni, hogy az ember megsemmisüléstől való félelme enyhüljön. De a filozófia ígéretei éppoly kevésbé segítenek. Hogy aztán a kiüresedett vallásokról szó se esék. Úgy tűnik, nem találhatunk eszközökre, melyek hozzásegítenék az embert, hogy félelem nélkül bele tudjon tekinteni a lét szakadékába, végességét valamiféle hamis jövőkép nélkül elfogadja. Ezért játszott Nietzsche az Übermensch gondolatával. Egy olyan emberről, aki nincsen, mert képes az emberek egzisztenciális szorongását leküzdeni. Ő maga sem volt képes azt gondolni, hogy híd vezet az embertől, a legkevésbé persze az utolsótól az Übermenschhez.

Akkor pedig mi legyen? A filozófia nem arra van, hogy megvigasztalja az embert, inkább éppen arra, hogy elfogadtassa vele a nehezen elfogadható igazságot. Vagy éppen elhárítja ezt magától. Akkor azonban feladja, hogy bármiféle választ adjon hagyományos kérdéseire.

Míndez összefügg a Marek és közöttem zajló említett vitával. Akkoriban – a komikus vita, melyet fentebb említettem, ha nem tévedek, 1991-ben zajlott – elképzelésem az egész Nietzsche előtti filozófia ontoteológiai karakteréről nem volt még olyan világos, mint ma. Vagy éppenséggel egyáltalában nem volt számomra még világos. Hegel azonban, ahogyan később Marx még egyértelműbben, a filozófia újkori fejlődésének azon képviselője volt, aki a történelmet a boldog beteljesülés felé vezető folyamatnak képzelte. Ez a beteljesülés a hegeli iskola számára minden eddigi történelmi ellentmondás kibékülése volt. Hegel szemében minden a polgári társadalomban ér véget, Marx számára a kommunizmusban; Hegelnél a folyamatot az abszolút szellem teljesíti be, Marxnál a proletariátus; boldog vég az egész számára, ami az egyénnel mit sem

törődik. És jóllehet Marx bírálta Hegelt, hogy az egyénről megfeledkezett, abban a világban is, amely Marxra hivatkozott, az egyén ugyancsak az egész céljának a megvalósulását szolgálta. Az egyént feláldozták az egész oltárán. A filozófia az egész diktatúrájához vezet; már csak azért is, mert számára a kiindulópont *az ember* egyes számban, nem pedig *az emberek* többes számban. Hannah Arendt nem akarta, hogy filozófusnak nevezzék; politikai teoretikusnak nevezte magát. Valószínűleg éppen azért, mert nem akart *az emberről* beszélni, hanem csakis *az emberekről*. Isten a maga képmására teremtette az embert – magyarázta. Innen nézve csak az ember lehetséges, az emberek csupán ismétlések lehetnek – többé-kevésbé sikeres ismétlései ugyanannak. Minden egyes szemében mindenki más felesleges; létezésük értelmetlen. Csupán kópiái az egyedül jogosan létező képmásnak, önmagannak. Nehéz lenne tagadni, hogy ennek a monoteisztikus ontoteológiának a másiktól való félelem és annak gyűlölete a gyümölcse.

A fentebb elemzett egzisztenciális szorongás tehát tényleg nemcsak a haláltól való szorongás; szorongás az idegentől is.